

Entrevista a Santi Vallés, (President de l'Associació de Familiars de Víctimes de la Fossa 113 del Cementiri de Paterna)

Agustí Colomer

Escriptor, activista cultural i secretari general de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua

Santi Vallés: «Cap democràcia moderna entendria tots els obstacles que encara avui en dia es posen perquè no siguen jutjats els crims del franquisme.»

Santi Vallés Casanoves nasqué a l'Alcúdia (Ribera Alta) l'any 1967. Llicenciat en Filologia Catalana i Hispànica a la Universitat de València, és tècnic lingüístic de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Periodista, escriptor i professor associat de Filologia Catalana de la Universitat de València, fou responsable, amb Francesc Pérez Moragón, de l'edició de dos textos inèdits de Joan Fuster: l'assaig *Les idees religioses i l'existencialisme en el teatre modern*, i la traducció de *La bona nova* a Maria de Paul Claudel (Denes, 2014). Especialista en història del valencianisme, és autor, entre altres, dels llibres *Josep Lluís Bausset, converses amb l'home subterrani* (Tàndem, 2000) i *Acció Valenciana (1930-1931), la consciència desvetllada* (Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2008). En els darrers anys, per circumstàncies familiars, ha centrat els seus esforços en la reparació de la memòria dels afusellats del franquisme. Ha impartit múltiples conferències al respecte d'això i, com a president de l'Associació de Familiars de Víctimes de la Fossa 113 del Cementiri de Paterna, ha comparegut davant el Parlament Europeu i el Congrés dels Diputats per exposar les reivindicacions de les famílies dels repre-

saliats. Santi Vallés té un vincle molt estret amb l'Abadia de Montserrat i amb l'actual mestre de novicis, el pare Josep Miquel Bausset.

¿Com naix el teu compromís amb la memòria històrica dels afusellats del franquisme?

Més que d'un compromís, en el sentit públic i cívic, la meua vinculació amb la memòria respon més aviat a un compromís familiar, de restitució i de rescabament del patiment que la meua àvia paterna hagué de sofrir durant tants anys per no poder recuperar el cos del seu germà, Francesc Núñez Miquel, afusellat a Paterna el 18 de gener de 1940. Ella, la xicoteta de sis germans, la dona a qui el dol li va deixar l'empremta d'una nafra que la va marcar de per vida, va ser la que va transmetre la memòria d'aquest dolor familiar. El dolor d'una pena que, per molt que va voler amagar als seus nets, vaig poder descobrir de manera casual uns anys després de la seva mort, ocorreguda el 19 de desembre de 1979.

Un bon dia, mentre vèiem la televisió, la meua tia Paquita, la seva filla, que se n'havia vingut a viure amb els meus pares d'ençà de la mort de l'àvia, va rompre a plorar en veure unes imatges en pantalla. Aquell plor, aparentment inexplicable, i la pena que li vaig veure dibuixada en la mirada em descobriren les circumstàncies d'una història tràgica que a mi, un adolescent de catorze anys que devia tenir aleshores, em va deixar corprès. Malgrat la reticència inicial de la meua tia a no donar-me detalls del calvari pel qual hagué de passar el meu besoncle abans de ser assassinat, puc dir que aquell va ser el primer contacte conscient que vaig tenir amb la memòria d'una repressió que, si bé jo havia pogut conèixer pel relat d'alguns llibres d'història, ara se'm feia present a casa meua.

Aquell, podem dir que va ser el germen del que amb el temps esdevindria el meu compromís amb la memòria de la repressió franquista, i em va dur a encetar una lluita que, tot i tenir un origen familiar, ha acabat convertint-se en una lluita col·lectiva per la defensa dels drets humans.

¿Quin va ser el punt d'inflexió que et va empenyer a cercar el teu besoncle?

Ben mirat, jo diria que hi ha més d'una raó que podria explicar per què i quan s'enceta aquesta cerca. La primera té a veure amb el meu treball com a investigador. Ho recorde com si fos ara. Va ser un dia de Sant Josep de 2009 en què, mentre estava consultant una documentació sobre represaliats al Centre Documental de la Memòria de Salamanca, em van venir a la ment les paraules de la meva tieta quan, entre llàgrimes, em relatava el calvari que havia patit el meu tiet. Ho feia cada vegada que s'acostava la festivitat de Sant Antoni, cada 17 de gener, la vespra del dia en què l'havien de matar, 18 de gener. Per paradoxal que sembla, fou allà, tan lluny de casa, a Salamanca, que em vaig plantejar emprendre la investigació sobre el cas del meu besoncle.

La segona motivació, jo diria que em cau més pròxima en el temps i en l'espai. Em refereixo al lloc on treballo: l'antiga presó de Sant Miquel dels Reis, avui en dia seu de la Biblioteca Valenciana i de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Quan fa deu anys vaig creuar per primera vegada el llindar d'aquella porta de barrots de ferro i la murada de pedra que la recobre, se'm va representar la imatge pesadora de la meva àvia, carregada de roba i de queviures, en un d'aquells llargs viatges que de l'Alcúdia estant (una població de la Ribera Alta, a trenta quilòmetres de València) havia de fer amb tren per anar a veure el germà empresonat. Entrar i eixir cada dia d'aquell edifici em va fer visualitzar l'espai del patiment del meu tiet. Per més que ho pensava, no em treia del pensament com, en aquell espai tan majestuós i bonic, dominat per la impressionant façana de l'església de Sant Miquel i les imponents arcades del claustre sud —una de les màximes expressions de l'arquitectura renaixentista valenciana—, tantes i tantes persones de pobles de tot el País Valencià van ser empresonades en unes condicions infrahumanes. Imaginar les estances del que segles enrere havia sigut un monestir jerònim del segle xv convertides en galeries d'una presó infestada de centenars de represaliats com el meu tiet, va significar un calfred que em va fer tremolar de daltabaix. Sobretot, en passar pel claustre nord, l'espai que ara ocupen unes restes

de l'antic claustre del primigeni monestir cistercenc de Sant Bernat de Rascanya, del segle XIV, convertit aleshores en pati del presidi. La vinculació amb aquest espai, esdevingut per a mi quotidiana, crec que és una altra de les raons que reforçaren la meua presa de consciència que calia fer-hi alguna cosa.

Per últim, tot i que evidentment relacionada amb les altres dues motivacions anteriors, se me n'acut una altra de circumstancial. Em refereixo a l'edat que jo tenia tot just en el moment en què, de manera efectiva, vaig encetar tot el procés que, amb el temps, m'havia de conduir a recórrer diversos arxius de tot l'Estat a la recerca de les dades documentals necessàries per reconstruir el seu periple judicial i carcerari. Fruit de l'atzar o d'una simple coincidència, el ben cert és que el dia en què, per fi, vaig poder accedir al Sumaríssim del meu tiet, jo acabava de complir 47 anys, la mateixa edat que ell tenia quan el mataren. Quan ho pense, encara em fa empatitzar més amb ell i el que degué de pensar i sentir abans de morir. Només una carta, enviada pels seus companys de cel·la a la seva muller poc abans de ser afusellat, em reconforta avui de l'empremta de bondat i d'honestetat que deixà entre els qui compartiren amb ell els últims dies de vida.

De l'acarament de l'estudi de la documentació que has anat recopilant per diversos arxius i registres i dels testimonis orals de la teua família, ¿quina conclusió n'extreus?

La primera, i fonamental, és que la documentació no solament corrobora fil per randa les dades i els detalls que la meua tieta Paquita em contava, sinó que palesa encara més la crueltat que en el relat de la meua família es tractava de minimitzar per no fer-hi massa sang. Juntament amb el Sumaríssim ja esmentat, la fitxa carcerària del meu besoncle i l'expedient de responsabilitats polítiques que li incoaren són documents clau per poder entendre les circumstàncies concretes del que va patir. Com una mena de vademècum del *modus operandi* de la màquina repressora del Règim, aquesta documentació m'ha revelat quins foren el seus delators, l'atestat que li feren, el consell de guerra al qual el van sotmetre, les presons per les quals passà, els intents estèrils de les persones de drete que tractaren d'evitar-ne l'afusella-

Acabada la guerra, el meu besoncle va ser denunciat i traslladat a la presó de l'Alcúdia, on fou torturat. Darrere la denúncia, una acusació més o menys estandarditzada: «auxilio a la rebelión».

ment. Persones que, com el rector del poble, havien sigut protegides pel meu tiet amb salconduits i amb ajuts de tot tipus per evitar que els mataren grups incontrolats de milicians al començament de la guerra, a l'estiu de 1936. Això, juntament amb el fet que durant la contesa ell va fer tots els possibles per evitar que cremaren l'església, m'ha permès de fer-me una idea més nítida no solament del respecte que sentia pel fet religiós, sinó del seu compromís per salvaguardar la integritat de les persones creients i el patrimoni eclesiàstic.

Només acabada la Guerra, al maig de 1939, el meu besoncle va ser denunciat pel que aleshores es deia un *fill de caigut*. Ràpidament, és traslladat a la presó de l'Alcúdia, on començaren a torturar-lo. Al darrere d'aquesta denúncia, una acusació més o menys estandarditzada: «auxilio a la rebelión». Els càrrecs que es presentaven contra ell són una bona mostra de la persecució ideològica a la qual va ser sotmès. Entre les acusacions, algunes circumstàncies que avui ens poden sorprendre, però que per al franquisme eren l'excusa perfecta per justificar els seus crims: ser membre del Partit Radical Socialista, secretari del Sindicat Arroser i membre del Comitè del poble. A això se li sumava un altre delictes: l'atribució d'un assassinat que mai no havia comés, el d'algunes de les persones de dretha que havien sigut afusellades al poble abans de la guerra.

Allà, a la presó del poble, pel testimoni del senyor Josep Lluís Bausset, un farmacèutic i professor que aleshores hi vivia a prop, sé que el van apallissar i el van torturar fins a no poder més. «Els crims se sentien des de ma casa. L'apallissaren fins a capar-lo», em va relatar corprès, fa uns anys, aquest professor. Gràcies a la informació que em va fornir Josep Lluís Bausset, pare del monjo de Montserrat Josep Miquel Bausset, vaig poder conèixer detalls de la personalitat del meu

¿Com es pot aplicar un codi militar a qui, com el meu tiet, no havia fet la guerra? Cal anul·lar aquests judicis no d'una forma simbòlica, com va fer fa uns anys el Govern espanyol, sinó de manera efectiva. Si no es fa, l'Estat continuarà sent còmplice d'aquells crims.

tiet que desconeixia completament. Sense anar més lluny, i a propòsit de la biografia que sobre aquest prohom del valencianisme vaig publicar fa uns anys, titulada *Converses amb l'home subterrani*, em va contar una anècdota sobre el tarannà conciliador i bonhomí del meu tiet. «Sent jo un xiquet», em comentava Josep Lluís Bausset, «un bon dia vaig entrar amb uns amics al casino republicà del poble, on solia anar el teu tiet. En veure alguns dels qui allí hi eren que jo era fill de don Carlos Bausset, una persona rellevant del carlisme local, van voler fer-me'n fora. En eixe moment, quan ja es disposaven a tirar-me al carrer, el teu tiet s'hi interposà perquè no ho feren». Aquest era el seu tarannà: el d'una persona gens extremada i molt bonhomiosa.

¿A quin tipus de judici se'l va sotmetre?

A un judici militar, sense cap tipus de garantia. El que va patir va ser un veritable consell de guerra en temps de pau, una contradicció *in terminis* que no resisteix cap raonament jurídic. ¿Com es pot aplicar una jurisdicció militar a civils? Aquesta és la pregunta que sempre m'he fet, i que em porta a una altra encara de més inversemblant: ¿com es pot aplicar un codi militar a qui, com el meu tiet, no havia fet la guerra? Són preguntes per a les quals ningú no m'ha donat resposta i que, més que mai, posen sobre la taula la necessitat d'anul·lar els esmentats judicis amb tot el que això comporta. No una nul·litat simbòlica, com va fer fa uns anys el Govern espanyol, sinó una anul·lació efectiva amb totes les conseqüències jurídiques i econòmiques que se'n deriven. Si no es fa, si no s'assumeix aquesta responsabilitat, l'Estat continuarà sent còmplice d'aquells crims. Al capdavant, el que es van perpetrar van ser això: crims d'Estat.

Cap democràcia moderna entendria tots els obstacles que encara avui en dia es posen perquè no siguin jutjats els crims del franquisme.

¿Fins a on creus que hauria d'arribar el paper de l'Estat en aquest entramat d'assumpcions de responsabilitats que reivindiqueu tu i les famílies dels represaliats?

Fins a les últimes conseqüències. Per molt que hi ha hagut qui ha volgut justificar els crims del franquisme com una continuació de la guerra, el ben cert és que cap democràcia moderna entendria tots els obstacles que encara avui en dia es posen perquè no siguin jutjats. Ens trobem davant de crims de lesa humanitat que, per la seva mateixa naturalesa, no prescriuen. D'això, n'estan tips de repetir-ho l'ONU i la justícia universal.

L'any 2014, i com a resultat de la visita feta a Espanya pel relator de l'ONU per a la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, el mateix relator, Pablo de Greiff, va remetre a l'executiu de Mariano Rajoy un document en què, de manera detallada, enumerava i argumentava totes les deficiències que, en matèria de justícia universal i de reparació de les víctimes, calia escometre de manera urgent. Com a resposta a aquell toc d'atenció, el Govern espanyol va emprar com a justificació del seu argumentari unes paraules que encara em rondinen pel cap i em treuen el son: *olvido, amnesia i perdón*. Eixa era la recepta a la qual el Govern apel·lava en el marc del que, segons l'executiu d'aleshores, havia sigut la transició modèlica d'una dictadura a una democràcia, amb la complicitat i la passivitat de les forces polítiques majoritàries.

Quan el 18 de setembre de 2018, en nom de totes les famílies de les fosses de Paterna, vaig haver d'anar al Congrés dels Diputats a entrevistar-me amb el nou relator de l'ONU, Fabián Salvioli, les principals demandes que li vaig fer arribar van ser, precisament, aquestes: la falta de justícia i la reparació de les víctimes. De fet, en la seva intervenció d'aquell dia en la Sala Constitucional del Congrés dels Di-

Les famílies treballem per revertir la falta de voluntat de l'Estat i per exigir-li el compliment del que prescriuen els tractats internacionals.

putats, el mateix Salvioli no va desaprofitar la seva compareixença davant dels diputats i dels representants de diverses associacions memorialístiques de tot l'Estat per recriminar al Govern espanyol que al seu dia apel·lara a la complicitat d'aquella amnèsia col·lectiva com a justificació per eludir el seu deure envers les víctimes. Una actitud que Salvioli qualificà d'incomprensible atès que contravenia els tractats internacionals, les diverses resolucions de l'ONU en matèria de drets humans i el principi de justícia universal. Faig meua la frase lapidària amb què, clar i català, reblà el clau de la seva argumentació: «No falta derecho, falta voluntad política».

Per això lluitem les famílies, per revertir aquesta falta de voluntat i per exigir a l'Estat el compliment del que prescriuen uns tractats internacionals que, pel fet de formar part del nostre dret intern a ser assumits per l'Estat —tal com així s'arregla en la Constitució—, haurien de ser d'obligat compliment per l'Estat espanyol i estar per damunt de cap altra legislació pròpia com la Llei d'Amnistia.

El cementiri de Paterna sembla ser un memorial de la repressió franquista al País Valencià.

Efectivament. A Paterna van ser afusellades més de 2.238 persones procedents de diverses poblacions, no sols del País Valencià sinó de tot l'Estat. Regidors, alcaldes, sindicalistes, diputats, intel·lectuals, periodistes, treballadors del camp, comerciants, jornalers, oficinistes, ceramistes o paletes es troben avui en dia en més d'un centenar de fosses localitzades al cementiri d'aquesta localitat de l'Horta de València. Quan hom entra en aquell recinte i fixa la mirada en les inscripcions lapidàries de cadascuna de les tombes que ocupen el quadrant esquerre de l'esmentat cementiri, aviat s'adona que no es troba davant d'un cementiri qualsevol. La procedència tan diversa de les

A Paterna van ser afusellades més de 2.238 persones, procedents de tot l'Estat: regidors, sindicalistes, diputats, intel·lectuals, periodistes, comerciants, jornalers, oficinistes, ceramistes o paletes.

persones allí soterrades, en la seva majoria naturals de les comarques de la Ribera, la Safor, la Vall d'Albaida, la Costera, el Camp de Morvedre i l'Horta, així com l'edat tan jove de moltes d'elles, la majoria compreses entre els vint i els cinquanta-cinc anys d'edat, són avui la prova fefaent dels crims i crims que molt prop d'allí s'hi perpetraren. Les rajoletes i les manisetes col·locades per les famílies en algunes d'aquestes tombes són el testimoni dels qui encara hi jauen com si foren deixalles. Esquelets i esquelets sense taüt, amuntegats de qualsevol manera, encara amb les restes de la calç amb la qual els van voler fer desaparèixer per sempre.

Avui en dia, Paterna és un dels llocs de l'Estat espanyol on més persones foren afusellades en acabar la guerra. Aquest municipi de l'Horta de València, situat a escassos quilòmetres del cap i casal, va ser, pel fet de tenir ubicats en el seu terme les dependències dels aquarteraments de l'exèrcit i un camp de tir, un lloc estratègic en el qual van ser afusellades moltes persones. Primerament, durant la re-reguarda republicana, hi van ser afusellades persones destacades de dretes i religiosos, i posteriorment, en acabar la contesa, persones que s'havien significat pel seu compromís amb el govern de la República. En la immediata postguerra, Paterna no era ni de bon tros la gran ciutat que és actualment ni tenia la conurbanació de polígons industrials i de xarxes viàries que la travessen ara. Era més aviat un municipi menut, majoritàriament agrícola i ceramista, que vivia de les tasques del camp i de la indústria manufacturera.

Primer, durant la rereguarda republicana, hi van ser afusellades persones destacades de dretes i religiosos, i posteriorment, en acabar la contesa, persones que s'havien significat pel seu compromís amb el govern de la República.

Entre tantes fosses comunes que dius que hi ha Paterna, ¿com poden saber els familiars en quina fossa concreta es troben les restes dels seus?

Com que els registres originals del cementiri no es conserven íntegrament, i atès que no es tractava d'enterraments reglats, cal parlar no sols de les fonts escrites sinó també dels testimonis orals. Al capdavant, per molt que es diga, les persones grans són les que guarden, per la seva referència més directa, un record més nítid del lloc exacte on poden romandre les despulles dels seus familiars afusellats. Elles foren les qui, durant dècades i dècades, acudien al cementiri a posar-los flors i a dignificar els llocs d'enterrament amb les inscripcions lapidàries que avui en serveixen la memòria. A partir de les dates d'afusellament i d'enterrament que figuren en aquestes inscripcions, les famílies podem fer-nos una idea aproximada d'on pot estar el nostre parent, sobretot pel nombre de familiars que foren assassinats en un mateix dia, que conformaven el que aleshores s'anomenava *saca*. Per les saques de les quals es té constància que hi ha en cada una de les fosses, podem saber quants afusellats poden haver-hi en cada fossa. Això sí, sempre estem parlant d'estimacions, ja que algunes de les fosses van ser, amb posterioritat, buidades parcialment i reomplertes amb altres enterraments.

¿Quan i com va sorgir la idea de crear l'Associació de Familiars de la Fossa 113 que actualment presideixes?

El mòbil que em va impulsar a crear l'associació va ser, d'una banda, intentar localitzar altres familiars de víctimes que podien estar en la mateixa fossa en la qual, segons les meues investigacions, podria estar el meu tiet i, d'altra banda, poder acollir-nos a les con-

vocatòries públiques de subvencions anunciades aleshores per la Diputació de València. Amb la intenció de poder arribar a localitzar els familiars de les 54 persones que afusellaren el 18 de gener de 1940, el novembre de 2015 vaig decidir convocar les quatre famílies que havia localitzat de la Poble Llarga i de Rafelbunyol a una primera reunió. D'aquell primerencontre va eixir la idea de constituir l'associació, de redactar uns estatuts i d'encomanar a una empresa d'arqueologia l'elaboració d'un projecte d'excavació i d'exhumació de la fossa a partir de tot el treball d'investigació que havia fet anys abans. D'aquesta manera, i després d'un llarg procés administratiu i burocràtic, ens constituïrem en associació i vam poder acollir-nos a les ajudes de la Diputació en dues convocatòries: la de 2016, per a la primera fase del projecte consistent en els treballs d'excavació i d'exhumació, i la de 2017, per a la segona fase, consistent en els treballs antropològics i de genètica.

¿En quina situació es troba ara el procés d'exhumació i identificació dels cossos de la fossa 113?

Després de més de dos anys des que acabaren els treballs d'excavació i d'exhumació, el 18 de juliol de 2017, les famílies encara estem esperant els resultats definitius de la segona fase del projecte: els relatius als estudis antropològics i de genètica. Durant aquest llarg temps d'espera, les famílies hem hagut de patir la mort de quatre dels nostres familiars. Quatre morts que, malauradament, ja no podran veure realitzat el desig de més de vuitanta anys de recuperar el cos del seu familiar afusellat. És aquest un fet que ens preocupa i que fa preguntar-nos si les coses no caldria fer-les millor de com s'estan fent. Per la seva avançada edat, els fills, els germans i els descendents més directes dels afusellats es moren sense poder haver vist feta realitat la il·lusió de recuperar el cos del seu familiar. Des de fa temps, els familiars no pensem de cridar l'atenció sobre el que creiem que és un problema que no s'hauria d'obviar i que hauria de requerir una major implicació per part de l'administració per agilitar aquests terminis i supervisar el treball de les empreses responsables d'aquests projectes.

Quan començà l'exhumació dels cossos i aparegueren les primeres restes humanes, l'Associació presentà denúncia davant del jutjat. ¿En quin moment processal es troba la denúncia?

Més que una denúncia, va ser una compareixença informativa, tal com estableix que cal fer en aquests casos la Llei de Memòria Històrica de 2007 i el Protocol d'Actuació de 2011. El dia 1 de juny de 2017, i després de delimitar els tècnics la disposició dels primers cossos amb signes de violència, decidim personar-nos en el Jutjat per comparèixer davant de la jutgessa i donar compte de les restes òssies i de les bales aparegudes en la fossa. Al cap d'unes hores, una patrulla de la policia científica es desplaçà al cementiri per fer una inspecció ocular i elaborar un atestat de tot el que allí havíem localitzat els arqueòlegs. Al poc de temps, una comissió judicial integrada per la jutgessa i dos metges forenses s'hi desplaçà expressament per comprovar sobre el terreny l'estat dels cossos. I va ser allí mateix quan, a peu de fossa, un dels metges forenses s'adreçà a mi i em comunicà que anaven a judicialitzar la fossa. Això significava que, a partir d'aquell moment, cada cos que s'anara exhumant havia de ser traslladat a l'Institut de Medicina Legal de València per, posteriorment, ser identificat en l'Institut Nacional de Toxicologia de Barcelona.

Tan sols unes hores després de comunicar-nos aquella decisió, capçaleres de diaris i cadenes de televisió de tot arreu se'n feren ressò. Amb aquella judicialització, la fossa 113 es convertia en la fossa més gran judicialitzada al País Valencià i en un dels comptats casos que s'havien produït a tot l'Estat. Al cap de sis dies de la notícia, i mentre els arqueòlegs esperaven la comunicació de l'Institut de Medicina Legal per anar a arreplegar els cossos, el Jutjat de Paterna ens comunica inesperadament el sobreseïment lliure i l'arxiu de les diligències en el cas de la nostra fossa. En el fons del seu argumentari hi havia dues raons: d'una banda, la prescripció dels crims, per tractar-se de cossos de més de vint anys, i de l'altra, la jurisprudència del Suprem emparada en la Llei d'Amnistia.

Davant d'aquell gerro d'aigua freda, des de l'Associació decidírem presentar un recurs de reforma davant del mateix jutjat per entendre

Ho hem dit i repetit milers de vegades: són crims de lesa humanitat, que no prescriuen i que haurien de ser investigats. Aquesta hauria ser una raó suficient perquè els nostres tribunals no fugiren d'estudi.

que la prescripció de les morts, segons el que estableix el Codi Penal, no podia ser raó de pes, atesa la imprescriptibilitat dels crims del franquisme. Ho hem dit i repetit milers de vegades: són crims de lesa humanitat, que no prescriuen i que, per tant, haurien de ser investigats. Aquesta hauria ser una raó suficient perquè els nostres tribunals no fugiren d'estudi i assumiren com una obligació la investigació dels assassinats dels nostres familiars. Això i, per descomptat, el fet que el termini de vint anys que marca el Codi Penal per a la prescripció del delictes hauria de començar a comptar des del moment en què són localitzats els cadàvers i no des del moment de la suposada mort. És aleshores que em preguntes: ¿com pot la Justícia determinar que es tracta de cossos de més de vint anys, sense prèviament haver-los estudiat o analitzat? Són altres preguntes que cada vegada que les formule es queden sense resposta.

De nou, i de la mateixa manera que havia ocorregut en l'arxiu de les diligències obertes, aquest recurs va ser rebutjat pel Jutjat de Pater-na, que no ens deixà cap altra alternativa que recórrer a l'Audiència Provincial de València. Allà, i en roda de premsa, anunciarem la presentació d'un recurs d'apel·lació, que, tanmateix, al cap d'unes setmanes va tornar a ser arxivat, precisament un 16 de novembre de 2017, mentre jo compareixia al Congrés dels Diputats en un acte commemoratiu dels quaranta anys de la Llei d'Amnistia organitzat pel grup interparlamentari de Memòria del Congrés i la Coordinadora de Suport a la Querella Argentina. Pocs minuts abans d'intervenir en aquell acte, el nostre advocat em comunica el rebuig del recurs. Tot just, ironies del destí, en un acte en el qual el que es pretenia era impulsar una proposta de reforma de la Llei d'Amnistia i del Codi Penal.

A hores d'ara, i atés que no disposem de suport econòmic per recórrer a altres instàncies, el cas continua arxivat.

¿Quina és l'actitud de les autoritats polítiques i dels mitjans de comunicació respecte a les vostres reivindicacions? ¿Heu trobat empatia en l'àmbit de la societat civil?

En general ha sigut bastant positiva, si bé sense assumir de ple el que hauria de ser una responsabilitat compartida per totes les institucions d'una manera coordinada i efectiva. Només rebre la negativa del Jutjat de Paterna a continuar la judicialització del nostre cas, des de l'Associació de Familiars vam creure que la millor manera de respondre a aquesta decisió era buscar el suport de les institucions i de la classe política valencianes. Des del 7 de juny i fins al 18 de juliol de 2017, en què finalitzaren els treballs d'excavació, alguns representants públics ens van visitar per conèixer *in situ* el grau de barbàrie a què s'havia arribat amb els vora de cinquanta cossos que van ser exhumats. Des del president de les Corts Valencianes, Enric Morera, fins al president de la Generalitat, Ximo Puig, van ser molts els diputats, alcaldes i càrrecs públics que van voler venir al cementiri per comprovar l'abast de la desfeta.

Pel que respecta als mitjans de comunicació, l'actitud ha estat desigual. D'una banda, podem dir que ha sigut receptiva, pel fet que, en la mesura de les seues possibilitats, han mostrat un gran interès a difondre la nostra història. D'altra banda, però, també he de confessar que sovint no han volgut anar més enllà de la notícia i s'han quedat en l'epidermis de la història, seduïts més pel sensacionalisme i l'efectisme de fets com l'exhumació del general Franco.

¿Quina opinió et mereix la Llei de Memòria Democràtica i per a la Convivència de la Comunitat Valenciana?

D'entrada, em sembla una bona llei, si bé la clau no està tant en allò que s'hi preveu, sinó en la disponibilitat econòmica necessària per fer possible l'ambició de les mesures que s'hi plantegen, com ara l'assumpció de les exhumacions de les fosses, la creació d'un institut de la memòria, la creació d'oficines d'atenció a les víctimes, la creació d'un banc d'ADN, l'elaboració d'un mapa de fosses del País Valencià i l'establiment d'un règim de sancions per a qualsevol acte d'enaltiment del franquisme o d'obstaculització a l'exercici dels drets de les vícti-

El reconeixement per part d'Amnistia Internacional ens empeny a continuar la nostra lluita per exigir justícia i la reparació dels nostres familiars assassinats.

mes. Sens dubte es tracta d'iniciatives que, en alguns aspectes, van agafant forma, però que a hores d'ara resten en l'aire a causa de la manca de disposició pressupostària necessària per fer-ho possible.

Quan el 19 d'octubre de 2017 el president de les Corts ens convidà, els Familiars de la Fossa 113, a la llotgeta d'invitats mentre es debatia l'aprovació d'aquesta llei, no cal dir que ens va omplir d'orgull i de satisfacció, ja que d'alguna manera venia a ser un reconeixement al llegat de la nostra lluita. Ara, transcorreguts ja vora de dos anys de l'entrada en vigor de la llei, creiem que caldria una nova assumpció de responsabilitats per part del Consell en matèria de memòria, en el sentit de situar-la entre les prioritats de la seva acció política.

El 15 de desembre de 2018, Amnistia Internacional va distingir l'Associació de Familiars de Víctimes del Franquisme de la Fossa 113 amb el Premi de Drets Humans. En les teues intervencions públiques sempre has posat l'èmfasi en la necessitat d'enfocar el tema des d'aquest vessant humanitari, per superar plantejaments sectaris.

Probablement, aquest reconeixement per part d'Amnistia és el que més ens empeny i ens reforça a continuar la nostra lluita per exigir justícia i la reparació dels nostres familiars assassinats. Quan ens van comunicar la notícia, les famílies ens vam sentir en part reconfortades. Allà, al Paranimf de la Universitat de València, i en nom de tots els familiars de l'associació, vaig mostrar el nostre més sentit agraïment. Nosaltres, des de sempre, ho hem tingut molt clar. La nostra, més enllà de qualsevol sigla política, és una lluita pels drets humans i per la dignificació dels qui patiren greus violacions com ara la presó, la tortura, la mort i la desaparició forçosa. Tot plegat, quatre greus violacions del drets humans arrelgades en la Declaració homònima

Cal una memòria que no puga ser utilitzada a instància de part i que siga assumida per l'Estat com l'obligació d'una assignatura pendent tant de temps ajornada.

de 1948. Sempre ho hem dit i ho direm allà on calga: la nostra no és una lluita política. Per a això, ja hi ha els partits polítics. La nostra missió és exigir als nostres governants que complisquen el dret internacional i les resolucions de l'ONU en matèria de drets humans. No tenim odi, no demanem venjança, simplement que es faci justícia. Res més normal que això, res més humà.

¿Per què creus que a Espanya la memòria per comptes de ser un factor de reconciliació, com ha passat en altres països, és factor de divisió?

Perquè no s'ha plantejat com calia. Perquè és un tema sobre el qual s'ha volgut fer política en minúscules. I dic en minúscules perquè, tal com li vaig demanar a l'actual president del Govern, Pedro Sánchez, quan visità Paterna, el que cal és un pacte d'Estat de totes les forces polítiques per la memòria històrica. Una memòria que no puga ser utilitzada a instància de part i que siga assumida per l'Estat com l'obligació d'una assignatura pendent tant de temps ajornada. Han passat ja més de quaranta anys des de l'acabament de la dictadura franquista i ja no hi ha excuses per eludir el que hauria de ser una responsabilitat d'Estat. ¿Com es pot dir encara que les famílies de les víctimes volem obrir ferides? ¿Com es busquen excuses per no fer el que han fet altres estats amb una història tant o més sagnant que la nostra?

Quan fa dos estius vaig ser a Berlín i vaig visitar el museu de l'horror, allà vaig veure com convivia el relat de dues opressions ideològicament antagòniques, però amb un idèntic denominador comú: la repressió. En un mateix espai físic, al costat de l'ascensió del nazisme i de l'extermini dels jueus, es podia seguir el relat cronològic de la construcció del mur i del patiment dels alemanys dissidents que mori-

“ Tant fa que el mort fora monàrquic o republicà, dretà o esquerrà: per damunt de tot hi ha les persones que al començament de la guerra i després van ser assassinades per la seua ideologia o les seues creences.

ren tractant de creuar el mur construït en l'Alemanya Oriental per un règim comunista igualment repressor.

¿Què creus que pot aportar el cristianisme en la reparació de la memòria de les víctimes?

La meua formació és de base cristiana. A casa, i a pesar de tot el que va patir la meua família, mai no he sentit ni una paraula d'odi ni de revenja quan m'han parlat del calvari del meu tiet. Ans al contrari, el seu sempre ha sigut un comportament conciliador, de responsabilitat i de no guardar mai rancor ni envers els seus responsables ni envers els seus descendents. De fet, és aquesta una reflexió que he fet sempre que n'he tingut ocasió. Els fills i els néts dels qui van cometre els assassinats dels nostres familiars no són responsables de res. Per això, no entenem com encara avui hi ha gent i partits polítics que giren l'esquena a les víctimes. Tant fa que el mort fora monàrquic o republicà, tant fa que fora dretà o esquerrà: per damunt de tot hi ha les persones, els éssers humans que al començament de la guerra i després van ser assassinats per la seva ideologia o les seues creences.

En la mesura en què siguem capaços com a societat de revertir el maniqueisme entre bons i dolents, entre dretes i esquerres i entre els meus i els teus, és que serem capaços d'empatitzar amb el seu patiment. Tan maniqueu és desqualificar genèricament tots els catòlics per l'actitud connivent de l'Església durant el franquisme, com considerar que els republicans eren *per se* ateus i es dedicaven a perseguir religiosos pel simple fet de ser-ho. Crec que és arribada l'hora ja de superar aquests esquemes mentals que, per reduccionistes, ens impedeixen veure una realitat molt més complexa i molt més humana. M'agradaria il·lustrar això que dic amb un fet curiós amb què ens

Entre gran part dels nostres familiars n'hi havia de creients. Un fet que, durant el franquisme, es va voler silenciar per no contradir l'esperit de la gran croada.

vam trobar en excavar la fossa. Allà, entre terrossos de terra i de calç, vam trobar-hi algunes medalletes de la Mare de Déu entre les poques pertinences dels nostres familiars afusellats.

És aquest un fet, un detall que, per la seva significació, ens demostra que entre gran part dels nostres familiars n'hi havia de creients. Un fet que, durant el franquisme, es va voler silenciar per no contradir l'esperit de la gran croada amb el qual va voler justificar-se davant de molta gent. Personalment, jo sempre ho tingut molt clar. Si algun dia tinc la sort de poder identificar el meu tiet, li faré una missa tal com hauria volgut la meua àvia Paquita. Ella i la meua tieta és el que sempre haurien volgut fer-li. El comiat que aleshores se li va negar i que, per fi, m'agradaria que tinguera. Al capdavant, siestic onestic i m'he implicat en tota aquesta lluita ha sigut per elles, per poder complir la seva voluntat de fer-li un enterrament digne. Què més cristià que això! Què més humà que veure complit un desig tan elemental! No entendre el que estem fent és no tenir compassió ni ser un cristià com cal.

Quan l'any 1997 vaig haver de fer una investigació per al diari *Levante-EMV* sobre els valencians que havien passat pels camps de concentració nazis, em vaig trobar amb el testimoniatge d'un llibre que em va marcar per sempre: *Si això és un home*, de Primo Levi. Aquell va ser per a mi un desvetllament personal, una revelació del grau de crueltat i de violència al qual pot arribar l'ésser humà. L'impacte d'aquell relat, que em va treure el son durant molt de temps, el vaig reviure el dia que, per primera volta, van aparèixer en la fossa els cossos dels nostres familiars amb signes de violència. La visió d'aquells cranis, perforats per la metralla i el tir de gràcia, és una imatge que mai no oblidaré d'aquell espectacle dantesc. Cadàvers que, per la posició de les mans, evidenciaven que havien sigut emmanillats abans de ser afusellats, perquè no pogueren fugir.